

**„CLIPARIUM TEUTONICORUM” I „ZÜRICHER WAPPENROLLE”
ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ
ГЕРАЛЬДИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII – ПОЧАТКУ XIV СТ.**

Початки руської геральдичної традиції, власне як і сама доба пізнього середньовіччя, у вітчизняній історії приховані від сучасного дослідника непроглядним туманом, за яким важко вловити навіть найзагальніші контури епохи “темних віків”¹. Причина подібного стану речей криється в неймовірно бідній джерельній базі історії України-Руси в добу після монгольської навали. Від цієї кривавої та руйнівної епохи з джерел вітчизняного походження до нас дійшло лише кілька десятків документів², окремі археологічні пам’ятки³ та літописна традиція⁴, що уривається наприкінці XIII ст. разом із закінченням Галицько-Волинського літопису⁵.

Все це, здавалося б, мусило стимулювати українських дослідників до розширення джерелознавчих студій за рахунок залучення джерел іноземного походження, які містять в собі ексклюзивну щодо подій та явищ руської історії XIII–XIV ст. інформацію. Втім, по-за нечисленними винятками,⁶ подібні студії дотепер знаходяться в зародковому стані. Так, скажімо, практично поза увагою вітчизняних дослідників залишився цілий комплекс західно-європейських гербовників XIV–XV ст.⁷ в яких містився багатий, а іноді й унікальний⁸ матеріал щодо старої української (руської) гербової традиції.

Втім, найдавнішим джерелом західно-європейського походження, яке подає відомості з руської державної геральдики, є найдавніша німецька латиномовна геральдична поема „Cliparium Teutonicorum”, що була написана Конрадом фон Муре приблизно в 1260–1264 рр.⁹ Поема розпочинається з опису гербів найбільших державних утворень тогочасної Європи, в тому числі й герба Руського королівства, який мав вигляд червоного повстяного капелюха на срібному щиті:

Rex romanorum, si quid veri mea prefert
Vox, aquilam nigro forme croceo clipeo fert.
Francus rex in lasurio flores liliorum
Ex auro prefert, id habens insigne decorum.
Rex Hispanie duos gilvo tibi nigro leones,
In niveoque duas urbes rubeas ibi pones.
Albus equus rubeo clipeo regis solet esse
Ungarico, nec equo frenum, nec sella deesse.
Dumque Bohemie tibi rubeum clipeum fore ponam
Hic albus leo vult antepreferre coronam.
Anglice rex, clipeus tuus albus habetur ibique,

*Crux transit rubea spes terra ubique.
Pileus in niveo clipeo rubet estque Rutheni
Regis, gens cuius procul est a littore Reni.
Vult Marrochi rex in auris dominans truculentis
In croceo rochos tres forme ferre rubentis.
Regi Jerusalem diversa pericula ferentis
In clipeo nivea crucis extat forma rubentis.
Nigro rex Dacus aquilam sibi dimidiare,
Ex rubro currusque rotam vult contiguare.
In fulna rex Swesionis vult ferre gemellas,
Ex viridi pictas sub complexu domicellas.
Ecce tuus Norwegia rex Danis bene notus
Fert clipeum cuius color est niger, ut puto, totus.
Prussia rex tuus in nivea tria fertur habere
Maurorum capita, si verum nescio de re.
Dux tuus, Austria, vult clipeum preferre rubentem,
Cuius pars fert media zonam candore nitentem...*¹⁰

Невдовзі по-тому описаний в „Cliparium Teutonicorum” герб Руського королівства бачимо зображеним в одному з перших серед загальноєвропейських гербовників – знаменитій „Цюрихській гербовій ролі” („Züricher Wappenrolle”) початку XIV ст.: червоний повстяний капелюх вміщено в срібному щиті готичної форми, над щитом знаходиться лицарський шолом, в нашоломнику – аналогічний до зображеного в щиті капелюх¹¹. Крім того, поруч з описаним вище зображенням розміщено інший варіант руського герба, який має в червоному щиті готичної форми три срібних капелюха з чорними китицями, над щитом – шолом, в нашоломнику – срібний капелюх під павичевими перами¹². Руські герби займають, відповідно, передостаннє та останнє місця в долішньому ряді першої частини гербового сувою, закриваючи собою почет геральдичних знаків держав Старого світу.

Варто відзначити, що репрезентація Русі подібними гербовими фігурами видається дещо несподіваною. Адже ми не знаходимо жодних прямих паралелей з описаним в „Cliparium Teutonicorum” та зображеними в „Züricher Wappenrolle” гербами в середньовічному руському герботворенні. Дані герби, як, втім, і визначення їхньої державної приналежності, явно завели в глухий кут перших видавців „Цюрихської гербової ролі”. Автори, що готували її до друку 1930 р., очевидно знаходилися в полоні цілого ряду стереотипів щодо руської середньовічної історії, а тому, у випадку з першим з руських гербів, заходилися шукати паралелей до нього в геральдичних пам’ятках Московського царства кінця XV–XVI ст.¹³ А потрібність зображення гербових фігур в другому руському гербі наївно пояснювали як своєрідний символ трьох основних частин Русі (Великої, Малої та Білої)¹⁴. Анахронізм подібних припущень є очевидним, тим більше, що в „Cliparium Teutonicorum” прямо вказано на приналежність герба з червоним

повстяним капелюхом Руському королівству (“Rutheni Regis”), тобто – Галицько-Волинській державі Романовичів, що єдина на просторах колишньої Києво-Руської імперії використовувала відповідну титулатуру в XIII–XIV ст.¹⁵

Якщо з державною прив’язкою даних геральдичних зображень ситуація є доволі ясною, то у випадку з роз’ясненням причин появи саме подібних фігур в якості гербів Руського королівства перед нами виникають значні труднощі. Власне, можливими є три шляхи розв’язання цієї проблеми. По-перше – визнати, що маємо справу з гербом апокрифічним, тобто таким, який не існував в дійсності, а є лише витвором фантазії автора відповідного геральдичного джерела.

Проти подібного способу вирішення питання говорить, в першу чергу, наявність схожих за своїм змістом варіантів герба Русі в обох вказаних джерелах, що виключає можливість довільної вигадки, тим більше, що в „Züricher Wappenrolle” інформація щодо руських гербів, хоч і є подібною до відомостей „Clipearium Teutonicorum”, але подається в більш розгорнутому вигляді. Разом з тим, ані в „Clipearium Teutonicorum”, ані в „Züricher Wappenrolle” ми не знаходимо інших прикладів апокрифічних гербів. Навіть у тих випадках, коли в „Züricher Wappenrolle” подано герби окремих ісламських держав Азії та Африки, як скажімо – Марокко (одинадцятий герб горішнього ряду поданої вище частини гербового сувою)¹⁶ та Вавілон (десятий герб долішнього ряду),¹⁷ які, очевидно, ніколи не мали гербів в суто європейському розумінні цього явища, все ж не можна говорити про цілковиту апокрифічність цих зображень. Адже шахові тури в якості герба Марокко незмінно присутні також в інших середньовічних західно-європейських гербовниках, таких як – „Armorial Wijnbergen”,¹⁸ „Armorial du Hérault Vermandois”, „Lord Marshal's Roll”,¹⁹ „Хроніка Констанцького собору”²⁰ і, зрештою, в тій же такі „Clipearium Teutonicorum” – „Vult Marrochi rex in auris dominans truculentis in croceo rochos tres forme ferre tubentis”²¹, та, очевидно, були пов’язані з певною місцевою традицією символічної репрезентації даної країни, що і мало вплинути на відтворення цього сюжету в якості герба Марокко в західно-європейській геральдичній традиції. В свою чергу, зображення голови вавілонського царя Навуходносора, яке бачимо на гербі Вавілонського султанату в „Züricher Wappenrolle”, в середньовічній Європі стійко асоціювалося саме з геральдичною репрезентацією давньої столиці Месопотамії²². Даний сюжет знайшов своє відображення також в суто європейських геральдичних пам’ятках, зокрема, на гербі Добринської землі в Польському королівстві²³.

Інша річ, що „Цюрихська гербова роля” не раз подає державні герби в доволі спотвореному вигляді, що звичайно не може вказувати на їхню апокрифічність, натомість змушує шукати паралелі з гербами, що мали реальне значення в тогочасній геральдичній практиці. Так, „Züricher Wappenrolle” містить доволі відмінні від зафіксованих в інших тогочасних джерелах варіанти гербів Королівства Кастилії та Леона, Арагона, Португалії, Навари, Норвегії, Єрусалимського королівства та ін.²⁴

Взагалі необхідно відзначити, що в „Züricher Wappenrolle” більш-менш адекватно відображено державні герби в основному лише тих країн, що розмішували-

ся неподалік від місця створення даного геральдичного твору²⁵. Це в основному герби німецькомовних держав – Священної Римської імперії, Каринтії, Австрії, Баварії, Саксонії, Штирії, Бадена, Вюртемберга, Лотарингії та ін., або їхніх безпосередніх сусідів – Франції, Чехії, Угорщини, Сілезії, Англії, Данії та ін.

Очевидно, що в ситуації з руськими державними гербами маємо справу з певною модифікацією реально існуючого геральдичного зображення.

Власне, другий спосіб розв’язання проблеми якраз і полягає у віднайденні можливого прототипу цюрихських зображень серед відомих геральдичних знаків Галицько-Волинської держави. Перше, що спадає на думку, це провести паралель між зображеними в „Züricher Wappenrolle” руськими гербами та пізнішими видозмінами герба Галицького королівства (у вигляді однієї, двох або трьох корон)²⁶, що їх, на думку цілого ряду науковців,²⁷ використовували в якості претензійних гербів угорські королі другої половини XV – першої половини XVI ст.,²⁸ а згодом почали вживати австрійські імператори²⁹.

Вперше цей герб зустрічаємо на печатках короля Матвія Корвіна (Матяша Гуньяді), що датуються 1470–1474,³⁰ 1475–1479 (маєстатова),³¹ 1475³² та 1477 рр.³³ Він містить в щиті зображення однієї корони та в загальних рисах має певну подібність до описаного в „Cliparium Teutonicorum” і першого із зображених в „Züricher Wappenrolle” руських гербів. Згодом, аналогічний сюжет бачимо на меншій королівській печатці Володислава II (1491 р.)³⁴. Втім, вже на печатках короля Володислава II від 1490–1514 рр. в щиті замість однієї з’являється дві корони, які розміщено одну над одною³⁵. Аналогічне зображення зустрічаємо на королівських печатках Людовика II (1521 р.)³⁶ та Яноша Запольяї (1527–1528 рр.)³⁷. Від XVI ст. Габсбурги в якості угорських королів використовували на своїх печатках також зображення герба з двома коронами³⁸. І лише згодом в цьому гербі з’являється третя корона³⁹. Починаючи з 1772 р. останнє зображення незмінно присутнє на гербі Королівства Галичини і Лодомерії.⁴⁰

Власне, існування на державних печатках Угорського королівства різних видозмін герба з однією, двома або трьома коронами, начебто мало вказувати на прямі паралелі із зображеннями в „Züricher Wappenrolle”. Втім, перешкодою до подібних висновків є кілька поважних обставин. Зокрема – суттєвий хронологічний розрив (в 150–200 років) між часом появи „Cliparium Teutonicorum” та „Züricher Wappenrolle” і часом першого зафіксованого в джерелах використання герба із зображенням корони угорськими королями. Останні висували претензії щодо галицько-руських земель ще від кінця XII ст.⁴¹ Від того часу і до кінця XIV ст. неодноразово бачимо угорських королів та їхніх спадкоємців на галицькому престолі⁴². Очевидно, що подібні аспірації мали знайти своє відображення також в сфері геральдики, але чи користувалися різноманітні угорські претенденти гербом із зображенням корони як геральдичного знаку Галицького королівства в XIII–XIV ст., жодних достеменних відомостей наразі немає⁴³.

До цього також варто додати, що зображення корон в геральдичній традиції більшості європейських країн не було чимось поодиноким чи незвичним,⁴⁴ тому

варто сумніватися, що автори „Clipearium Teutonicorum” та „Züricher Wappenrolle” могли не розпізнати справжнього змісту зображення галицького герба, якщо на ньому дійсно було зображено корону. Інша річ, коли б вони мали перед собою в автентичному руському гербі сюжет незвичний для західно-європейського ока, тоді подібна суттєва модифікація герба була б цілком зрозумілою.

Втім, пошуки паралелей між руськими гербами, що містяться в західно-європейських джерелах другої половини XIII – початку XIV ст., та геральдичними сюжетами на державних печатках Угорського королівства, на нашу думку, взагалі позбавлені будь-якого сенсу. Річ у тім, що геральдичні зображення з коронами на угорських печатках швидше за все репрезентували зовсім не претензії Угорської Корони на Галичину, адже на більшості королівських печаток другої половини XV – першої половини XVI ст. в доколових написах не зустрічаємо вказівки на галицький королівський титул, в той час як титулатура угорських королів в доколових написах в інших своїх частинах суттєво не розходиться з геральдичною репрезентацією цих титулів в полі печатки. Так, зображення гербів Угорщини (поземі смуги та двораменний хрест на пагорбах) незмінно супроводжує напис: *regis hungarie*, герб Чехії (коронований лев з подвійним хвостом) – *regis bohemie*, герб Далмації (три короновані левові голови) – *regis dalmacie* та ін.⁴⁵

Варто звернути увагу на ту обставину, що для Корони Угорської в цей період значно більш актуальним, ніж ефемерні претензії на Галичину, було забезпечення надійного контролю над теренами Балканського півострова, зокрема, – над Боснією, правителі якої тривалий час визнавали себе васалами Угорщини, і за володіння якою між Угорщиною та Османською імперією саме в XV – на початку XVI ст. точилася запекла боротьба⁴⁶. З огляду на це нам видається, що на тогочасних угорських королівських печатках гербом з короною репрезентовано саме Боснію (в доколових написах не раз бачимо відповідну вказівку – *regis game*), середньовічна державна геральдика якої представлена, зокрема, зображенням корон. Вже на зламі XIV–XV ст. на маєстатовій печатці боснійського короля Степана Остої бачимо зображення щита з вміщеною на ньому короною як герба Боснійського королівства⁴⁷. Згодом, аналогічні зображення присутні також на інших державних печатках Боснії. Так, король Боснії Микола (Нікола Ілочкі, Міклош Уйлакі) в 1474 р. користувався печаткою, на якій було зображено герб Боснії у вигляді трьох корон⁴⁸.

Все це дає підстави стверджувати, що в період другої половини XV – першої половини XVI ст. герби із зображенням однієї або кількох корон репрезентували в угорській державно-династичній геральдиці Боснійське, а не Галицьке королівство. Герб останнього у вигляді трьох корон має, ймовірно, значно пізніше походження, коли Габсбурги в якості угорських королів висунули знов претензії на Галичину. Для геральдичної репрезентації цих претензій було, очевидно, помилково використано старий герб Боснійського королівства. Проте, як герб Боснії, після її підпорядкування Австрії, вживано інший боснійський герб, який не раз зустрічаємо в південнослов'янських гербовниках кінця XVI – першої половини XVIII ст., – герб Рами (Боснії)⁴⁹ або Примор'я (Герцеговини)⁵⁰.

Повертаючись до руських гербів, що містяться у західно-європейських джерелах другої половини XIII – початку XIV ст., необхідно вказати на ще один можливий спосіб розв’язання проблеми руського прототипу для цих зображень. На нашу думку, в даному випадку варто розглянути питання походження герба із зображенням повстяного капелюха в широкому контексті всієї середньовічної руської геральдичної традиції.

При ближчому знайомстві з руською геральдичною спадщиною, перше що впадає у вічі, це – її колосальна перенасиченість старими родовими знаками, що походили ще з догеральдичної доби, і лише в XIV ст. (можливо в XIII ст.) набули геральдичного оформлення. Це стосувалося як геральдики родовой (землянської та панської)⁵¹, так і державно-династичної (князівської та великокнязівської)⁵². Хоча щодо останньої в науковій літературі дотепер існує стереотип, що княжі знаки киево-руської доби так ніколи і не набули геральдичного значення. Найліпшим спростуванням подібного погляду є той факт, що між догеральдичними знаками киево-руської доби та пізнішими руськими гербами XIV–XV ст. зберігається певна іконографічна тяглість. Так, пізніші герби нащадків чернігівських Рюриковичів – князів Козельських, Пузин⁵³ та Огинських,⁵⁴ мають безумовну подібність зі знаками князів чернігівської династії XI–XIII ст.⁵⁵

Ще більш промовистим свідченням тяглості руської геральдичної традиції від родових знаків киево-руської доби є наявність в гербах волинського роду Костюшек-Хоболтовських (XVI ст.) зображення знаку у вигляді тризуба,⁵⁶ що доволі виразно нагадує зображення родового знаку на монетах Володимира Святославича⁵⁷. Наводимо лише ці найяскравіші приклади, хоч в дійсності їхній перелік можна значно розширити.

Очевидно, що і на теренах Руського королівства (Галицько-Волинської держави), практика використання княжих родових знаків в XIII–XIV ст. не була занедбана. На це, зокрема, вказує наявність на вислих печатках Льва I Даниловича родового знаку Романовичів, який в пізніших канцелярських описах XV–XVII ст. незмінно фігурує під назвою “Zub” (“pieczęci z zubem”, “signum ad modum dentis”, “sigillum dentale”)⁵⁸. Археологічні знахідки також вказують на побутування на галицько-волинських землях тризубоподібних знаків Рюриковичів, які, щоправда, мали значно простішу іконографію в порівнянні зі своїми прототипами X–XI ст.⁵⁹

Власне, подібна спрощена іконографія родового знаку, що складався з трьох зубців на спільній основі, середній з яких мав більший в порівнянні з бічними зубцями розмір, має виразні паралелі із зображенням руських гербів в „Züricher Wappenrolle”. Контури повстяного капелюха в загальних рисах доволі відчутно нагадують спрощене накреслення тризуба. Автори „Cliparium Teutonicorum” та „Züricher Wappenrolle”, цілком вірогідно, могли сприйняти це останнє за зображення своєрідного головного убора. Імовірність подібного невірної відчитання автентичного змісту руського герба в даному випадку мала бути доволі значною, і тому не повинна дивувати з огляду на те, що для західно-європейської геральдики зображення старих родових знаків є в цілому нехарактерним. Зокрема,

в „Züricher Wappenrolle” серед майже 480 зображених в ній малюнків не знаходимо жодного знакоподібного герба⁶⁰. Крім того, на те, що автор „Цюрихської гербової ролі” мав справу саме з тризубоподібним родовим знаком в якості прототипу для зображених в джерелі гербів, може вказувати потрійність фігур в щиті другої видозміни руського герба.

Очевидно, що родовий знак Романовичів в другій половині XIII – першій половині XIV ст. для того, щоб потрапити до геральдичних творів фактично всеєвропейського масштабу, вже мав виконувати роль геральдичного зображення, яке репрезентувало Руське королівство поруч із зображеннями двоголового орла,⁶¹ льва,⁶² галки⁶³ та хреста⁶⁴. Інша річ, що нам достеменно невідомо про зовнішній вигляд цього герба – пізніші канцелярські описи та археологічні знахідки спричиняються до реконструювання лише загальних уявлень про нього і, до того ж, не подають родовий знак як суто геральдичне зображення.

Пролити світло на це питання, на нашу думку, може більш пізніє, але натомість автентичне руське джерело, яке, що найважливіше, містить в собі виразно геральдичну інформацію, якої бракує описам та археологічним пам’яткам. Маємо на увазі печатку Волчка Преслужича, пана та дідича на Рогатині (Wolczko Presszlussicz dominy et heres de Rohatyn). Її було прикладено до кількох документів 1404–1419 рр.⁶⁵ Печатка має незвично великий розмір – 43 мм, на той час більш характерний для державних (князівських) печаток. Ця особливість пояснюється тим, що Волчко Преслужич вважав себе спадкоємцем династії Романовичів і, очевидно, висував певні політичні претензії на галицько-волинську спадщину⁶⁶. Це відбилося, зокрема, в наданні Волчком Преслужичем 14 серпня 1415 р. магдебурзького права та герба новозаснованому місту Рогатину⁶⁷.

Не може не впадати у вічі також характерний вигляд родового герба пана Волчка, який має виразні аналогії з тризубоподібними родовими знаками Рюриковичів. Претензії на династичну спадщину Романовичів очевидно мали і символічне втілення. Родовий герб видавався для цього якнайкращим, з огляду на що малоімовірною є суттєва відмінність між гербом, який бачимо на печатці Волчка Преслужича, і державно-династичним знаком-гербом Романовичів, на спорідненості яких так активно наполягав пан на Рогатині.

На нашу думку, автори „Clipearium Teutonicorum” та „Züricher Wappenrolle” при відтворенні державного герба Руського королівства мали справу з геральдичним зображенням родового знаку когось з Романовичів, найімовірніше Льва I Даниловича, що своїм зовнішнім виглядом мав бути близьким до зображення, яке бачимо в гербі Волчка Преслужича, пана з Рогатина. Втім, не зумівши належно осмислити зміст зображення на автентичному гербі, автори названих вище творів імовірно подали власну інтерпретацію руського державного герба, описавши, а згодом зобразивши його в формі повстяного капелюха⁶⁸. Щодо кольористики зображених в „Züricher Wappenrolle” руських гербів, то їхнє забарвлення в значній мірі відповідає тим висновкам, які свого часу зробив Роман Климкевич щодо кольорів руських гербів та догеральдичних родових знаків руських князів⁶⁹.

Мал. 1.

Мал. 2.

Мал. 3.

Мал. 4.

Мал. 5.

Мал. 6.

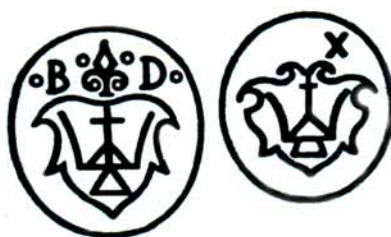
Мал. 7.

Мал. 8.

Мал. 9.

Мал. 10.

1. Русина О. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 5–6.
2. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 125–204.
3. Гаврилюк О. Перстень-печатка княжої доби з Тернопільщини // Четверта наукова геральдична конференція. – Львів, 1994. – С. 24; Грушевський М. Молотівське срібло // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1898. – Том XXV. – С. 5–6; Терський С. Два маловідомих перстні-печатки з XIV ст. // Шоста наукова геральдична конференція. – Львів, 1997. – С. 90.
4. Полное собрание русских летописей. – М., 1965. – Том II: Ипатьевская летопись.
5. Літопис руський. – К., 1989. – С. VII–VIII, 452.
6. Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – С. 51–78.
7. Серед подібних джерел варто назвати: “Книга знань” середини XIV ст. (див.: Климкевич Р. Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // Хроніка – 2000. – К., 2000. – Випуск XXXV–XXXVI. – С. 104–110; Pasch G. Drapeaux du “Libro de Conscimiento” // Vexillologia. – Paris, 1969. – Том II. – № 1–2; Гречило А. Територіальні символи Галицько-Волинської держави (XIII – початок XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2001. – С. 128–136); Гербовник Гелре другої половини XIV ст. (див.: Wapenboek ou Armorial de 1334 á 1372 par Gelre, Héraut d’armes, publié pour la première fois par M. Victor Bouton, peintre héraldique et paléographe. – Paris; Bruxelles, 1881–1902. – Vol. I–VII; L’armorial du héraut Gelre (1370–1395). Claes Heinen, roi d’armes des Ruvers // Archives Héraldiques Suisses. – Basel, 1961. – Том LXXV; Polaczkówna H. Geneza herbów polskich w herbarzu flamandzkim. – Lwów, 1925; Polaczkówna H. Najstarsze źródła heraldyki polskiej. – Lwów, 1924; Mikucki S. Rycerstwo słowiańskie w Wapenboek Gelrego //

- Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 1958. – Tom III; *Mikucki S.* Rycerstwo słowiańskie w Wapenboek Gelre. Cześć II // Prace z dziejów Polski feudalnej ofirowane R. Grodeckiemu w LXX rocznice urodzin. – Warszawa, 1960); Гербовник Беленвіле другої половини XIV ст. (див.: *Jequier L.* L'armorial Bellenville et l'armorial du héraut Gelre. – Liège, 1972; *Jequier L.* L'armorial Bellenville // Cahiers d'heraldique. – Paris, 1983. – Tom V; *Heymowski A.* Les chevaliers polonais de l'époque de Louis le Grand représentés dans l'armorial Bellenville // Louis the Great, King of Hungary. – New York, 1986. – С. 155–174; *Heymowski A.* Herby polskie w paryskim Armorial Bellenville // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 1990. – Tom XXXII–XXXIII. – С. 113–127); від XV ст. походять наступні джерела: “Хроніка Констанцького собору” 1414–1418 рр. *Ульриха Рихенталя*, яка відома з десяти пізніших (середини XV ст.) списків – Аулендорфського, Констанцького, Петербурзького, Празького, Віденського та ін. (див.: *Ulrich Richental.* Concilium zu Costenz 1414–1418. Facsimilé. Imp. De *L. Vaeckmann*, publié par le dr. Hermann Sevin d'après un manuscrit appartenant au comte Gustave de Königsegg. – Karlsruhe, 1881; *Ulrich von Richental.* Chronik des Constanzer Concils // Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart. – Tübingen, 1882. – Band 158; Chronik des Concils zu Constanz von Ulrich von Richental 1414–1418. – Constanz, 1869; Констанцький собор 1414–1418. Concilium Constantiense 1414–1418. Издание Императорского русского археологического общества. – СПб., 1874), аугсбурзької інкунабули 1483 р. (див.: Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburdt unsers Erlösers 1413 Jar. – Augsburg, 1483; *Piekosiński F.* Goście polscy na soborze konstancyjskim // Rozprawy i Sprawozdania Krakowskiej Akademii Umiejętności. – Wydział Historyczno-filozoficzny. – Kraków, 1899. – Tom XXXVII; *Piekosiński F.* Heraldika polska wieków średnich. – Kraków, 1899; *Sokołowski M.* Ścibor ze Ściborzyc i Pippo Spano, tudyież kilka słów o Kronice Ulricha von Richental. – Kraków, 1907), а також пізніших (від XVI ст.) видань (див.: Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburdt unsers Erlösers 1413 Jar. – Augsburg, 1536; Handlung des Conciliums zu Costenz. – Frankfurt, 1575), бургундський Гербовник ордену Золотої Руни (див.: Ancien armorial équestre de la Toison d'Or et de l'Europe au XV siècle. Facsimilé par L. Larchey. – Paris, 1890; *Piekosiński F.* Najstarsza rola marszałkowska polska // Herold Polski. – Kraków, 1897; *Piekosiński F.* O roli marszałkowskiej polskiej // Heraldika polska wieków średnich. – Kraków, 1899; *Pinches R., Wood A., Klec-Pilewski B.* A European Armorial. An armorial of the Golden Fleece and XV Century Europe. – London, 1971), Гербовник Линценіх (див.: *Heymowski A.* Herby polskie w brukselskim Armorial Gymnich, rechte Lyncenich // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 1985. – Tom XXIX), Кодекс Бергсхамар (див.: *Raneke J.* Bergshammarvapenboken: en medeltidshistorisk studie. – Lund, 1975; *Heymowski A.* Herby polskie w sztokholmskim Codex Bergshammar // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 1968. – Tom XII), Гербовник Вермандуа (Armorial du Hérault Vermandois), Гербовник Конрада Грюненберга (див.: Des Conrad Grünenberg, Ritters und Bürgers zu Costenz Waprenbuch. – Frankfurt am Main, 1875).
8. *Климкевич Р.* Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // Хроніка – 2000. – К., 2000. – Випуск XXXV–XXXVI. – С. 106, 109–110; Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburdt unsers Erlösers 1413 Jar. – Augsburg, 1483. – С. 109–111, 217; *Piekosiński F.* Najstarsza rola marszałkowska polska // Herold Polski. – Kraków, 1897. – С. 36; *Heymowski A.* Herby polskie w brukselskim Armorial Gymnich, rechte Lyncenich // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 1985. – Tom XXIX. – С. 114–116; *Heymowski A.* Herby polskie w sztokholmskim Codex Bergshammar // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 1968. – Tom XII. – С. 80–84.
 9. Ganz Geschichte der heraldische Kunst in der Schweiz im Jahrhunderts. – Zürich, 1899. – С. 174–185.

10. *Liebenau T.* Das älteste Wappengedicht Deutschlands // Vierteljahrschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie. – Berlin, 1879. – Jahrgang VII. – С. 21–22.
11. *Merz W., Hegi F.* Die Wappenrolle von Zürich. Ein heraldisches Denkmal des vierzehnten Jahrhunderts in getreuer farbiger Nachbildung des Originals mit den Wappen aus dem Hause zum Loch. – Zürich–Leipzig, 1930. – С. 15–16.
12. Там же. – С. 16.
13. Там же. – С. 15–16.
14. Там же. – С. 16.
15. *Ідзьо В.* Українська держава в IX–XIII століттях. – Львів, 2004. – С. 190–200, 410; *Войнович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 224; *Ланно-Данилевський А.* Печати последних Галицко-Владимирских князей и их советников // Болеслав Юрий II, князь всей Малой Руси. – СПб., 1907. – С. 247–249; *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства. – С. 147–148, 168, 171, 176, 183; *Барвінський Б.* Українські сфрагістичні пам'ятки XII–XIV ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1996. – Том CCXXXI. – С. 255; *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави (XIII – початок XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2001. – С. 129.
16. *Merz W., Hegi F.* Die Wappenrolle von Zürich... – С. 14.
17. Там же. – С. 15.
18. Armorial Wijnbergen... – № 1284.
19. Lord Marshal's Roll... – № 14.
20. Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburdts unsers Erlösers 1413 Jar. – Augsburg, 1483. – С. 113 v.
21. *Liebenau T.* Das älteste Wappengedicht Deutschlands... – С. 22.
22. Das Concilium, so zu Constanz... – С. 115 v.
23. *Kuczyński S.* Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje. – Warszawa, 1993. – С. 16–18.
24. *Merz W., Hegi F.* Die Wappenrolle von Zürich... – С. 12–15.
25. Там же. – С. 16–20.
26. Принаймні, інші відомі на сьогодні геральдичні знаки Руського королівства (двоголовий орел, лев, галка, хрест) до подібних паралелей явно не надаються (див.: *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави (XIII – початок XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2001. – С. 128–136).
27. *Ströhl H.* Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle nach Seiner Kaiserlichen und Königlichen Apostolischen Majestät grossem Titel. – Wien, 1890. – С. XIV; *Bárczay O.* Heraldika késikönyve. – Budapest, 1897. – С. 32, мал. 85; *Kuczyński S.* Polskie herby ziemskie. – С. 227–228; *Гречило А.* Символи Королівства Галичини і Лодомерії (1772–1918) // До джерел. – К.; Львів, 2004. – Том I. – С. 538–553.
28. *Pray G.* Syntagma historicum de sigillis Regum et Reginarum Hungariae pluribusque aliis. – Budaë, 1805. – Tabl. XII, fig. 8; Tabl. XIII, fig. 2, 5; Tabl. XV, fig. 1; Tabl. XVI, fig. 1.
29. *Posse O.* Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1913. – Dresden, 1913. – Том III. – Tabl. XXVI, fig. 2; Tabl. XXVII, fig. 2. – Dresden, 1913. – Том IV. – Tabl. XXIX, fig. 2; Tabl. XXX, fig. 1; Tabl. XXXI, fig. 2; Tabl. XXXII, fig. 1; *Ströhl H.* Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle... – Tabl. IX.
30. *Pray G.* Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae... – Tabl. XIII, fig. 2; Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie, Perg. 5579; Perg. 5584.
31. Там же. – Tabl. XV, fig. 1; AGAD, Perg. 5587; Perg. 5588.
32. *Pray G.* Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae... – Tabl. XV, fig. 1.
33. Там же. – Tabl. XII, fig. 8.

34. Там же. – Tabl. XIII, fig. 5.
35. Там же. – Tabl. XVI, fig. 1; AGAD, Perg. 5590; Perg. 5591; Perg. 5592; Perg. 5593; Perg. 5621; Archiwum Państwowem w Krakowie, Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, Perg. 131.
36. AGAD, Perg. 5597.
37. APK, Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, Perg.157; Perg.159; Perg.162.
38. *Posse O.* Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige... – Tabl. XXVI, fig.2; Tabl.XXVII, fig. 2.
39. Там же. – Tabl. XXXII, fig. 1; *Ströhl H.* Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle... – Tabl. IX.
40. *Гречило А.* Символи Королівства Галичини і Лодомерії... – С. 538–553.
41. *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 105; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Том III. – С. 30–33.
42. *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 1996. – С. 61, 102, 229.
43. *Гречило А.* Символи Королівства Галичини і Лодомерії... – С. 538–539.
44. *Kuczyński S.* Polskie herby ziemskie... – С. 228.
45. *Prau G.* Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae... – Tabl. XII–XVI.
46. Історія Венгрії. – М., 1971. – Том I. – С. 230–234.
47. *Andelić P.* Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine. – Sarajevo, 1970. – С. 37.
48. AGAD, Perg. 5579.
49. *Ritter-Vitezovic P.* Stemmographia sive armorum illicorum delineatio, descriptio et restitutio. – Viena, 1701; **Изображение оружий иливирических авторомъ Павломъ Риттеромъ в диалекте латинскомъ изданное на свете, и по его урождению на славено-сервской языкъ переведенное. – 1741.** – Арк. 30 зв., 48 зв.: **Рама ... Панциромъ оденнѣ рѣкъ мечемъ кривимѣ оружиѣ на червленномъ написала полю.**
50. *Соловьев А.* Постапак илирске хералдике и породица Охмушевић // Гласник Скопского Науѣного Друштва. – Скопље, 1932. – Књ XII. – С. 102, 111–114; *Ивић А.* Стари српски печати и грбови. Прилог српској сфрагистици и хералдици. – Нови Сад, 1910; *Новаковић С.* Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности. – Београд, 1884. – С. 109–112.
51. *Weriga-Darowski A.* Znaky pieczętny ruskie. Noty heraldyczne. – Paryż, 1862; Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1877. – Том I; *Piekosiński F.* Heraldika polska wieków średnich. – Kraków, 1899; *Piekosiński F.* Jana Zamojskiego notaty heraldycznosfragistyczne // Studya, rozprawy i materyały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego. – Kraków, 1907. – Том VII; *Wittig W.* Nieznana szlachta polska i jej herby. – Kraków, 1908; *Haisig M.* Sfragistyka szlachecka doby średniowiecza w świetle archiwaliów lwowskich. – Lwów, 1938; *Цимоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі. – Мінск, 1993.
52. *Puzyna J.* O pochodzeniu kniazia Fedka Nieswizkiego // Miesięcznik heraldyczny. – Lwów, 1911. – Том IV; *Sochaniewicz K.* Przyczynek do rozwoju herbu książąt Zbarazkich // Miesięcznik heraldyczny. – Lwów, 1914. – Том VII; *Gumowski M.* Pieczęcie książąt litewskich // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1930. – Rok VII; *Gumowski M.* Numizmatyka litewska wieków średnich. – Kraków, 1920; *Nowak P., Pokora P.* Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju Melneńskiego z 1422 roku. – Poznań, 2004. – С. 75–79.
53. Muzeum Narodowe w Krakowie, Rkps 892, Tom 2, st. 2; APK, Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, Teka XIII, Plik 26; Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 220, оп. 1, спр. 98, арк. 1; ф. 2228, оп. 1, спр. 150, арк. 2, 5.
54. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника Національної академії наук України, Відділ рукописів, ф. 5, оп. 2, спр. 7444/3, арк. 819; Центральний державний історичний архів України у місті Львові, ф. 132, оп. 1, спр. 805, арк. 2 зв.
55. *Рыбаков Б.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII веков // Советская археология. – М., 1940. – Выпуск VI. – С. 227–257; *Белецкий С.* Начало русской геральдики. – М., 1900. – С. 1–10.

- льдики (знаки Рюриковичей X–XI вв.) // У источника. – Выпуск I: Сборник статей в честь члена-корреспондента Российской Академии наук Сергея Михайловича Каштанова. – М., 1997. – Часть I. – С. 150; *Алфьоров О.* Болохівські князі – “провінційна гілка” чернігівських Ольговичів // Кобудь – Костянтинів – Старокостянтинів: історія, культура, археологія. Науковий збірник “Велика Волинь”. – Старокостянтинів, 2006. – Том XXXIV. – С. 190–202.
56. ЦДІАК України, ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 514.
57. *Сотникова М.* Сребреники киевского клада 1876 г. // Нумизматика и сфрагистика. – К., 1968. – Том III. – С. 114–137; Ее же. Нежинский клад сребреников 1852 г. (реконструкция состава) // Нумизматика и сфрагистика. – К., 1968. – Том IV. – С. 15–42.
58. *Дашкевич Я.* Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // Третя Наукова геральдична конференція. – Львів, 1993. – С. 32–33.
59. *Грушевський М.* Звенигород Галицький // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1899. – Том XXXI–XXXII. – С. 22; *Шеломенцев-Терской В.* Новые находки печатей из летописного Зенигорода // Нумизматика и сфрагистика. – К., 1968. – Том III. – С. 163–167.
60. *Merz W., Hegi F.* Die Wappenrolle von Zürich. Ein heraldisches Denkmal des vierzehnten Jahrhunderts in getreuer farbiger Nachbildung des Originals mit den Wappen aus dem Hause zum Loch. – Zürich; Leipzig, 1930.
61. *Голубець М.* Начерк історії українського мистецтва. – Львів, 1922. – Том I; *Кордуба М.* Історія Холмщини й Підляшшя. – Краків, 1941; *Климкевич Р.* Двоголовий орел Галицько-Володимирського королівства // Музейні вісті. – Чикаго, 1959. – Квартал I–II; *Климкевич Р.* Герб і печаті міста Холма // Літопис Волині. – Вінніпег, 1964. – Число VII. – С. 53; Літопис руський. – С. 419; ПСРЛ. – СПб., 1908. – Том II. – С. 845; *Климкевич Р.* Столичні і земські герби Посяння і Лемківщини // Перемишль – західний бастион України. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. – С. 103; *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави (XIII – початок XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2003. – С. 132–133; *Петрушевич А.* О городе Галиче за Луквой // Вестник Народного Дома. – Львов, 1887. – Ч. 52. – С. 467; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 154.
62. Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin, XX. Hauptabteilung, Pergamenturkunden, Schiebl. 81, n. 1; *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства... – С. 147–148; *Барвінський Б.* Українські сфрагістичні пам'ятки XII–XIV ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1996. – Том ССXXXI. – С. 254; *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави... – С. 129; *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 123; *Дашкевич Я.* Геральдичне зображення лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XIV сторіччя) // Знак. – 1998. – Ч. 16. – С. 7; *Латто-Данилевський А.* Печати последних Галицко-Владимирских князей и их советников // Болеслав Юрий II, князь всей Малой Руси. – СПб., 1907. – С. 222–223; *Lewicki A.* Ruthenische Teilfürstentümer bis zur Vereinigung mit Polen 1387 // Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galicien. – Wien, 1898. – С. 173; *Piekosiński F.* Pieczęcie polskie wieków średnich. – Kraków, 1899. – С. 293–294; *Наливайко Д.* Очима Заходу... – С. 52; История немецкой литературы. – М.-Л., 1962. – Том I. – С. 122–123.
63. GStAPKB, XX. NA, PU, Schiebl. 81, n. 4–5; *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства... – С. 176–183; *Барвінський Б.* Українські сфрагістичні пам'ятки XII–XIV ст.... – С. 243–247; *Гаврилюк О.* Перстень-печатка княжої доби з Тернопільщини // Четверта наукова геральдична конференція. – Львів, 1994. – С. 24; *Грушевський М.* Ілюстрована історія України... – С. 168; Его же. Молотівське срібло // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1898. – Том XXV. – С. 5–6; *Латто-Данилевський А.* Печати последних Галицко-Владимирских князей ... – С. 295–297; *Терський С.* Два маловідомих перстні-печатки з XIV ст. // Шоста наукова геральдична конференція. – Львів, 1997. –

- С. 90; *Piekosiński F.* Pieczęcie polskie ... – С. 305; *Piekosiński F.* O źródłach heraldyki ruskiej // Polska Akademia Umiejętności. Wydział Historyczno-filologiczny. – Kraków, 1899. – Serya II. – Tom XIII. – С. 200; *Пекосинский Ф.* Источники русской геральдики // Heraldica. – СПб., 1900 – Том I. – С. 107.
64. *Климкевич Р.* Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // К.; Філадельфія, 1954. – Ч. 4; *Його ж.* Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // Хроніка – 2000. – К., 2000. – Випуск XXXV–XXXVI. – С. 106; *Pasch G.* Drapeaux du “Libro de Conscimiento” // Vexillologia. – Paris, 1969. – Том II. – n. 1–2. – С. 18; *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави... – С. 133; *Gumowski M.* Pieczęcie książąt litewskich... – С. 715; BCz, Perg. 262; Perg. 300; Perg. 384; Perg. 392; Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Perg. 22; Perg. 31; GStAPKB, XX. HA, PU, Schiebl. 109, n. 68; MNK, Rkps 1458, karta 95, 96, 97, 98, 99, 103; Muzeum Narodowe w Warszawie, NPO 10713; NPO 11409, APK, Zbiór luźnych pieczęci 88 (Sygn. 112).
65. AGAD, Perg. 4686; Perg. 4775; Fundacja Książąt Czartoryskich przy Muzeum Narodowym w Krakowie. Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, Perg. 272.
66. *Мицько І.* Історія Галицько-Волинської держави у генеалогічних сюжетах // Знак. – 2000. – Ч. 20. – С. 2.
67. AGAD, Perg. 4775; *Biesiadecki F.* Herb królewskiego miasta Rohatyna // Ziemia Czerwieńska. – Lwów, 1936. – Rocznik II. – Zeszyt I. – С. 118; *Царьова Н.* Привілеї Волчка Преслужича на надання магдебурзького права новозаснованому місту Рогатину // Рогатинська земля: Історія та сучасність. – Львів, 1995. – С. 93; *Гречило А.* Українська міська геральдика. – К., 1998. – С. 24; *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України (XIV – перша половина XX ст.). – К., 2001. – С. 299–300; *Сварник І.* Символіка міст Галицької землі // До джерел. – К.; Львів, 2004. – Том I. – С. 604.
68. *Merz W., Hegi F.* Die Wappenrolle von Zürich... – С. 15–16.
69. *Климкевич Р.* Староукраїнські червоні щити // Музейні вісті. – Чикаго, 1958. – Квартал I–II. – С. 5–13.